

PIYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE VERGİ KÜLTÜRÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Ekrem KARAYILMAZLAR

(Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Maliye Bölümü, DENİZLİ)
ekabek@hotmail.com

Özet:

Bu çalışma, bireylerin vergi kurallarına gönüllü uyumlarını artırabilmek için mali alanda yapılması gereken reformların neler olacağını araştırmaktadır. Çalışmada piyasa ekonomisine geçmek isteyen ülkelerde, vergi sisteminin istikrarlı hale getirilmesi, mükellefler üzerindeki vergi yükünün düşürülmesi, vergi boşlukları ve ayrıcalıklı uygulamaların kaldırılması gibi vergi hukukunda yapılacak düzenlemelerin zorunlu olmakla birlikte yeterli olmayacağı iddia edilmektedir. Vergi idaresinin yeniden yapılandırılmasına, müşevviklerin işlerliğinin artırılmasına ve genel olarak devletin ekonomideki rolüne ilişkin daha kapsamlı reformların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu değişiklikler, piyasa ekonomisine geçiş sürecine olumlu katkı sağlayacaktır.

Abstract:

The Tax Culture in the Transition Process to Market Economy: The Case of Turkey

This paper analyzes fiscal reform in order to be able to rise above the tax compliance of individuals. The paper argues that changes tax code such as increasing stabilization of tax system, reducing tax burden, removing tax loopholes and privileges, etc. are necessary in order to be neutral tax system but not sufficient conditions for a complete transition to a market economy. Further deep changes –such as recreation of tax administrations, changes in incentives, changes in the role of government- are needed. All of these changes would help in continuing the process of transition to a market economy.

* Bu makale, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum kıymetli bilim adamı Prof.Dr. Yıldray Arsan'ın aziz hatırasına ithaf edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Vergi kültürü, geçiş ekonomileri, mali reform, uyum maliyetleri.

Keywords: Tax culture, transition economies, fiscal reform, compliance costs.

GİRİŞ

Globalleşen günümüz dünyasında, ülkelerin gerçekleştirdikleri reformlarla piyasa ekonomisine daha fazla işlerlik kazandırmaya çalıştıkları görülmektedir. Bundan dolayı globalleşmenin yarattığı rekabetçi ortama ve piyasa koşullarının işleyişine ayak uyduramayan ve sıkça ekonomik krizlerle karşı karşıya kalan ülkelere geçiş ekonomileri denmektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin yoğunlaştığı bugünlerde, farklı kültürlerin ve farklı vergi sistemlerinin çatışması veya uluslar arası uyumu, kamu maliyesinin özellikle de vergilemenin en popüler konusu olarak ulusal vergi kültürü kavramını ön plana çıkarmaktadır. Sıklıkla geçiş ekonomileri için kullanılan vergi kültürü kavramı, ekonomi, sosyoloji, psikoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerin kesişiminde yer alan ve gittikçe önemi artan bir konudur.

Bu çalışmada, vergi kültürü konusu ve bununla ilgili kavramlar açıklandıktan sonra, Türk vergi kültürü ve gerçekleştirilen reformlarla ulaşılmak istenen amaçlar ve olası reformların kapsamı gereken düzenlemeler ele alınacaktır.

I. VERGİ KÜLTÜRÜ KAVRAMI

Vergi kültürü kavramı, ekonomi, sosyoloji, psikoloji, tarih gibi disiplinleri de içine alan bir kavramdır. Bir ülkenin spesifik vergi kültürü (tax culture) , vergileme kültürü (culture of taxation) ve vergi ödeme kültürü (tax-paying culture)'nü de içine alan oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır (Nerre, 2002a:2).

Vergi kültürü kavramı, genellikle, sosyalist sistemden piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkeler (geçiş ekonomileri) için kullanılan bir kavramdır. Bu tür ülkelerde merkezi otoritenin ekonomideki hakimiyetinden dolayı, bireylerin vergi anlayışlarının (tax mentality) gelişmemiş olmasının bir sonucu olarak ulusal vergi kültürünün de oluşmadığı görülmektedir. Bu bakımdan literatürde de pek sık rastlanmayan bu kavramın, özellikle sosyalizmin çöküşü ile popülaritesini artırdığını ve çoğu geçiş ekonomileri için olmak üzere çalışmaların sayısının arttığını söylemek mümkündür (Camdessus, 1998; Nerre, 2002a-2002b).

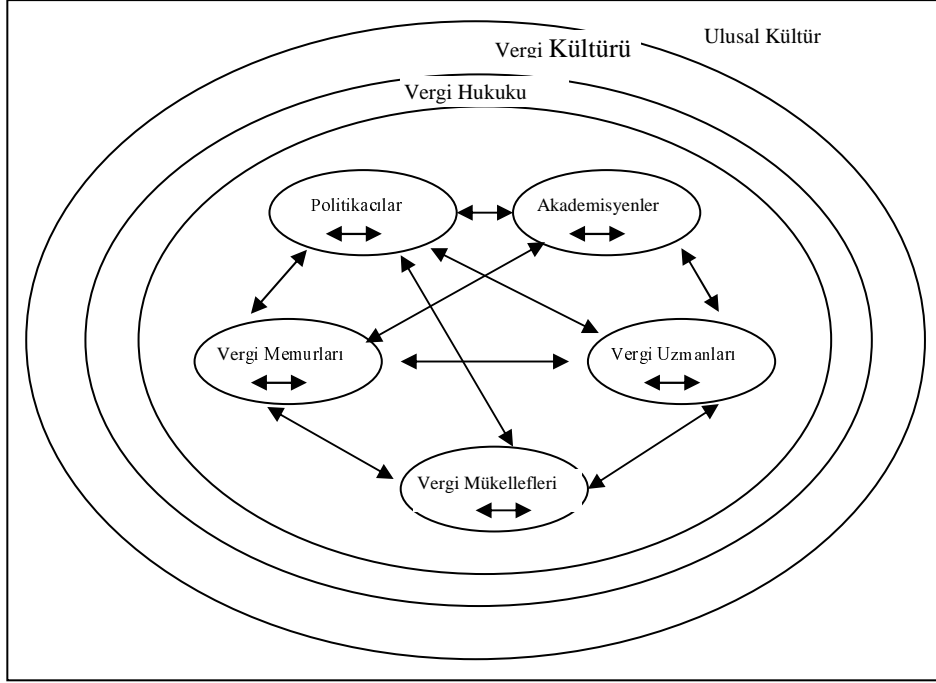
Vergi kültürü, genellikle geçiş ekonomileri için kullanılan bir kavram olmakla birlikte günümüz gelişmiş ekonomilerinin zaman içinde vergi kültürünün ne şekilde geliştiğini inceleyen çalışmalar da mevcuttur (Nerre, 2002b:14).

Vergi kültürü ile ilgili çalışma yapan iktisatçılar başlıca iki grupta toplanmaktadır. İlk gruptakiler, “Klasikler” olarak bilinirken; ikinci gruptakiler bu kavramın gelişimine daha fazla katkı sağlayanlardır ve “Dönüşüm iktisatçıları” (Transformation economists) olarak bilinirler.

Klasik anlayışın önde gelenlerinden Schumpeter’e göre, vergileme bir “sanat”tır. Vergilemeyi bir sanat olarak gören bu anlayışın bir sonucu olarak, vergi kültürünün gelişimi, vergi sistemini şekillendiren vergi uzmanlarına ve politikacılara bağlıdır. Klasik anlayışı savunan bir diğer iktisatçı Spitaler, vergi kültürünü modernleşmeyle ilişkilendirerek açıklarken; Pausch ise vergi kültürü kavramının, vergi sisteminin tarihsel gelişimine etki eden faktörlerle bağlantılı olduğunu ifade etmektedir (Nerre, 2001b: 4).

Vergi kültürüne ilişkin daha sağlıklı yorumlar ve değerlendirmeler, geçiş ekonomilerine ilişkin ülkelerin sorunlarına yoğunlaşan iktisatçılarca yapılmıştır. Bunlardan biri olan Camdessus (1998), geçiş ekonomilerinin orta vadeli amacının, vergi ödeme kültürünün gelişimi olması gerektiğini iddia etmekte ve vergi ödeme kültürünün, şeffaf vergi kanunlarına zaman içinde bireylerin gönüllü uyumuyla (voluntary compliance) gelişeceğini eklemektedir. Benzer şekilde Tanzi, bir ülkenin vergi kültürünü, mükelleflerin vergi bilinci (tax consciousness)’nin gelişimi olarak yorumlamaktadır. Geçiş ekonomilerinde mükelleflerin, uzun yıllar boyunca planlı ekonominin baskısına maruz kalmalarından ötürü, bu bilincin gelişmediğini de iddia etmektedir. Berger de, devletin, bireylerin ödemeye razı oldukları sınıra kadar vergi toplayabileceğini ifade etmekte ve vergi idaresinin görevinin, mükellefin ödemeye razı olacağı bu sınırı tahmin etmek olduğunu eklemektedir. Dolayısıyla benzer görüşleri savunan iktisatçıların görüşleri incelendiğinde, bunların vergi kültürünü sadece İdare açısından değil, mükellef açısından ele aldıkları ve mükelleflerin vergi kurallarına uyumu (tax compliance)’na yoğunlaştıkları görülmektedir.

Bu durumda bir ülkenin vergi kültürünün kapsamlı bir tanımını şu şekilde yapmak mümkündür (Nerre, 2001a:8). *Vergi kültürü, sürekli birbirini etkilemenin bir sonucu olarak, karşılıklı bağımlılığı da içeren, ülkenin ulusal kültürü içinde tarihsel olarak şekillenen, vergi sistemiyle ilişkili resmi ve resmi olmayan kurumlar ve kurallar bütünüdür. İlk bakışta anlaşılması güç gibi görünen vergi kültürü kavramını, aşağıdaki şekil yardımıyla basitleştirerek, daha anlaşılır bir hale getirmek mümkündür.*

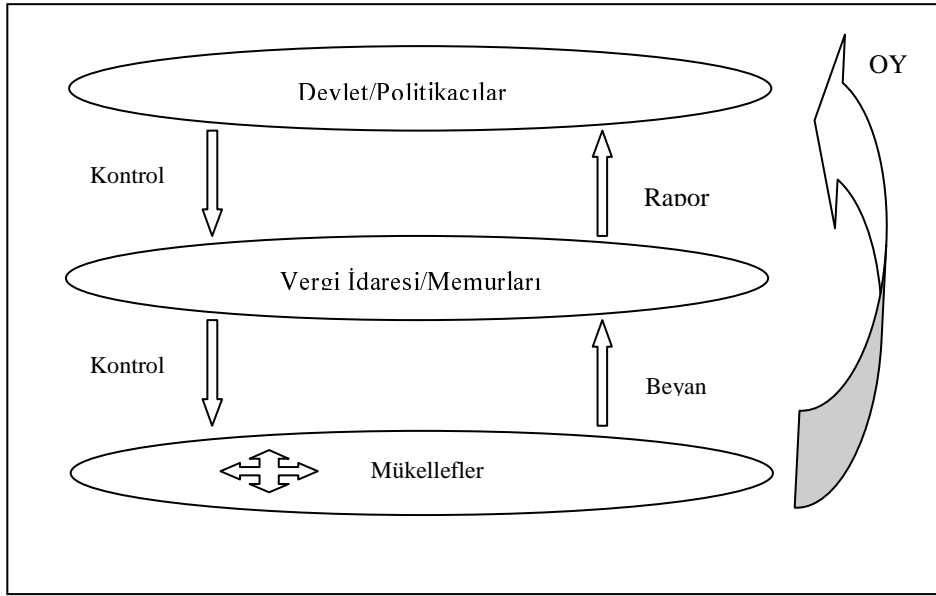

Şekil 1. Vergi Kültürünün Yerleşmi

Yukarıdaki şekil 1, ulusal kültür içinde vergi kültürü ve o'nun alt kümelerinin yerleşimini göstermektedir. Kültürel normlar ve tarihsel olarak gelişmiş kurumlar, vergi hukukunun belirleyicileridir. Bu çerçevede vergiyi bir oyun olarak düşünürsek, bu oyunun aktörleri mükellefler, politikacılar, vergi memurları, vergi uzmanları/danışmanları ve akademisyenlerden oluşur. Şekilden izlenebileceği gibi oklar, aynı grup içerisindeki etkileşimlerle, farklı aktörlerin birbirleriyle etkileşimleri olabileceğini göstermektedir. Bu etkileşimlerin ve karşılıklı bağımlılıkların (akademik konferanslarda akademisyenler arasındaki etkileşim gibi), zaman içinde gelişmesi kaçınılmazdır (Nerre, 2001b: 13).

Yukarıdaki şekilde, tüm aktörlerin davranışlarının tek bir modelde gösterimi karmaşık olduğundan vergi kültürünü, aşağıdaki Şekil 2'deki gibi alt dallarına ayırmak uygun olacaktır. Ancak burada öncelikle vurgulanması gereken husus, vergi idaresi ve mükelleflerin oynadıkları vergi oyununun kurallarını devletin belirlediğidir. İkinci olarak, mükelleflerin vergi idaresinin birer temsilcisi olan vergi memurlarıyla etkileşimi söz konusudur. Ayrıca

mükelleflerin birbirleriyle etkileşimi olabileceği gibi, aynı zamanda birer seçmen olmalarından ötürü politikacılarla etkileşiminden de bahsetmek gerekir. J.Buchanan'ın kuruculuğunu yaptığı Kamu Tercihi Teorisi'nin (Public Choice Theory) gelişmesine yol açan bu son etkileşim, oyunun gelecekteki kurallarının belirlenmesinde mükelleflerin etkili olabileceğini göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir (Nerre, 2002a: 3).

Şekil 2. Basitleştirilmiş Vergi Kültürü

Bir ülkenin vergi kültürünün en önemli parçası şüphesiz ki, mükelleflerin vergi sistemine gönüllü uyumu (tax compliance) dur. Zaten vergi kültürünün geçiş ekonomileri için daha fazla kullanıldığından bahsederken, bu ülkelerde mükelleflerin bir vergi bilinci oluşmadığı vurgulanmak istenmektedir. Dolayısıyla mükelleflerin, vergi sistemine gönüllü uyumlarının artması ölçüsünde, ülkenin vergi kültürünün de oluşacağı kabul edilmektedir.

Piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkelerin gerçekleştirdikleri reformlarla, geçirmekte oldukları köklü değişikliklerden biri ve politik kültürün bir parçası olan vergi kültürü de önemli sorunlara yol açmaktadır. Bir ülkede vergi reformunun gerçekleştirilmesinde başlıca iki yol vardır (Nerre 2001a: 9). Bunlardan ilki, belli bir vergi sisteminin big-bang yaklaşımıyla transfer edilmesidir. Ancak böyle ani değişikliklerde, kaçınılmaz olarak vergi kültürü şoku yaşanacaktır. Ülkenin vergi sisteminin dönüşümünde ikinci yol, aşamalı (gradualist) geçiş yaklaşımıdır. Bu durumda radikal değişikliklerin yaratacağı vergi kültürü şoku yerine vergi kültürü gecikmeleri (tax cultural lags)

yaşanacaktır. Yani vergi kültürü gecikmeleri, vergi kültürünün farklı bileşenlerinin (vergi kuralları, vergi idaresi, mükellef anlayışı gibi) farklı hızda gelişmesine sebep olacaktır. Bu bakımdan tedrici geçişlerde, önceliğin kuralların belirlendiği vergi hukuku düzenlemelerine verilmesi gerekmektedir. Bu değişiklik, istikrarlı bir vergi sisteminin oluşturulması açısından son derece önemlidir.

II. TÜRKİYE`NİN VERGİ KÜLTÜRÜ

Türkiye, devletçilik ağırlıklı karma ekonomiden piyasa ekonomisine geçmeye uğraşan, fakat 1980`lerden beri bu süreci tamamlayamayan bir geçiş ekonomisidir. Bir geçiş ekonomisi konumunda olmasından dolayı da sürekli yapısal krizlere maruz kalmaktadır (Akalin, 2003: 24). Türkiye`nin bir geçiş ekonomisi olduğunu, Türk Vergi sisteminin uygulanmasıyla ortaya çıkan sonuçlar da doğrulamaktadır. Bu sonuçlar, aynı zamanda Türk Vergi Kültürü konusunda da fikir vermektedir.

Türk Vergi Sistemi`nin bugünkü şekline nasıl geldiğini çok kısa özetlemekle işe başlamak uygun olacaktır. Bilindiği gibi, Cumhuriyet öncesinde uygulanan Osmanlı dönemi vergileri, genel olarak şer`i vergilerden oluşmaktaydı. Cumhuriyet`in kabulünden sonra, Osmanlı vergi sisteminin yerine batılı devletlerin uyguladıkları sisteme geçiş süreci başlatılmıştır. İlk olarak 1925 yılında tarımsal ürünler üzerinden alınan aşar kaldırılmıştır. Bu olay, Cumhuriyet döneminin ilk vergi reformu olarak kabul edilebilir (Bilici, 2003:151). Daha sonra 1949 yılında Temettü ve Kazanç Vergileri kaldırılıp bunların yerine 5421 sayılı Gelir ve 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunları kabul edilerek radikal bir vergi reformu gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet tarihindeki üçüncü vergi reformu ise 1984 yılında kabul edilen Katma Değer Vergisi ve son olarak da 2002 yılında kabul edilen Özel Tüketim Vergisi Kanunu`dur.

Vergi kültürünün, yukarıda da bahsedildiği gibi bireylerin vergi ödeme alışkanlıklarıyla doğrudan ilişkili olması bakımından Türkiye`nin vergi kültürünü de bu bağlamda yani vergi kurallarına bireylerin gönüllü uyumunu (tax compliance) etkileyen faktörler çerçevesinde incelemek gerekmektedir. Bireylerin vergi yükümlülüklerini ne kadar yerine getirdiklerinin bazı göstergeleri vardır. Aşağıda bireylerin vergi ödeme alışkanlıkları ve bunu etkileyen faktörler ile ortaya çıkan durum ele alınmaktadır.

II.1. Vergileme İlkeleri Bakımından

Anayasamızın 73. maddesinde vergi sisteminin ödeme gücü ilkesine dayandırıldığı ifade edilmektedir. Ancak bir ülkenin vergi sisteminin hangi vergicilik ilkesi üzerine kurulduğu, Anayasa'larda yer alan ilkelerden değil, vergi sisteminin yarattığı hasılat yapısından anlaşılabilir. Yani vergi sistemi, dolaylı vergiler üzerine kurulmuş ise “mübadele ilkesi”ne; dolaysız vergiler üzerine kurulu ise “ödeme gücü ilkesi”ne; harçlar, resimler ve kullanıcı bedelleri üzerine inşa edilmişse de “yarar ilkesi”ne dayanmaktadır (Akalin, 2001: 117).

Tablo 1. Doğrudan Vergi Gelirlerinin Bileşimi (1923-2002) (000 TL)

Yıllar	Gelirden Alınan Vergiler	Servetten Alınan Vergiler	Doğrudan Vergileme Toplamı (1)	% (2)
1923	35.059	11.164	46.223	0,48
1925	20.496	23.661	44.157	0,32
1930	14.114	28.801	42.915	0,26
1935	44.161	24.126	68.287	0,44
1940	91.348	17.107	108.455	0,47
1945	222.854	32.264	255.118	0,49
1950	410.243	37.720	447.963	0,36
1955	773.387	45.229	818.616	0,36
1960	2.091.385	82.571	2.173.956	0,42
1965	3.213.261	194.634	3.407.895	0,33
1970	8.165.302	471.697	8.636.999	0,38
1975	43.516.046	875.557	44.391.603	0,47
1980	463.808.844	6.962.113	470.770.957	0,63
1985	1.771.758.595	23.975.235	1.795.733.830	0,47
1990	23.245.942.492	410.847.822	23.656.790.314	0,52
1995	433.036.310.692	8.750.785.308	441.787.096.000	0,41
2000	10.503.316.000.000	346.646.000.000	10.849.962.000.000	0,41
2001	15.647.113.000.000	433.284.000.000	16.080.397.000.000	0,40
2002	19.343.160.000.000	734.338.000.000	20.077.498.000.000	0,33

Kaynak: www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.

(1) Doğrudan Vergileme, gelir ve servetten alınan vergileri kapsamaktadır.

(2) Doğrudan vergi geliri toplamının, toplam vergi hasılatına bölümüdür.

Türkiye’de vergi gelirlerinin bileşimi Osmanlı dönemini de kapsayacak şekilde 1887’ye kadar geri giderek incelendiğinde, toplam vergi hasılatının içinde dolaylı vergilerin payının zaman içinde arttığı görülecektir. Doğrudan vergilemenin toplam vergi hasılatı içindeki payı, 1887’de %60 düzeyindedir. 1897’de bu oran, %60’lık düzeyini korurken; 1907’de %55.3’e, 1911’de %51.6’ya ve 1913 yılında ise %44.4’e kadar gerilemiştir (Eldem, 1994: 169). Osmanlı döneminde dolaysız vergiler içinde en büyük paya sahip olan (vergi gelirleri içindeki payı %50’nin üzerindedir) Aşar’ın 1925 yılında kaldırılmasından sonra dolaysız vergilerin payında önemli düşüşler yaşanmaya başlanmış ve vergi gelirlerinin artırılabilmesi ancak dolaylı vergi artışlarıyla mümkün olabilmektedir. Bu durumun Tablo 1. ve 2.’den kolayca görülebilmesi mümkündür. Tablo 1.’in incelenmesinden, Cumhuriyet’in ilanından bu yana doğrudan vergi gelirlerinin, toplam vergi hasılatı içindeki payının %50’nin altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 2. Dolaylı Vergi Gelirlerinin Bileşimi (1923-2002) (000 TL)

Yıllar	Mal Ve Hizmetlerden Alınan Vergiler	Dış Ticaretten Alınan Vergiler	Dolaylı Vergileme Toplamı (1)	% (2)
1923	23.729	25.402	49.131	0,52
1925	50.718	43.395	94.113	0,68
1930	60.694	60.998	121.692	0,74
1935	38.589	48.081	86.670	0,56
1940	95.768	27.283	123.051	0,53
1945	214.350	53.508	267.858	0,51
1950	566.565	227.657	794.222	0,64
1955	994.665	441.387	1.436.052	0,64
1960	1.642.791	1.360.454	3.003.245	0,58
1965	3.987.116	2.899.632	6.886.748	0,67
1970	8.798.858	5.567.086	14.365.944	0,62
1975	30.709.615	19.907.571	50.617.186	0,53
1980	205.746.370	73.332.104	279.078.474	0,37
1985	1.287.327.431	746.055.697	2.033.383.128	0,53
1990	13.685.385.763	8.057.358.221	21.742.743.984	0,48
1995	447.915.849.283	194.647.558.756	642.563.408.039	0,59
2000	11.364.335.000.000	4.289.401.000.000	15.653.736.000.000	0,59
2001	18.136.442.000.000	5.551.053.000.000	23.687.495.000.000	0,60
2002	30.063.990.000.000	9.487.175.000.000	39.551.165.000.000	0,67

Kaynak: www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.

(1) Dolaylı vergileme, mal ve hizmetlerden alınan vergilerle dış ticaretten alınan vergileri kapsamaktadır.

(2) Dolaylı vergi geliri toplamının, toplam vergi hasılatına bölümüdür.

Tablo 2. ise, Tablo 1.'in tamamlayıcısı olduğu dikkate alınarak incelenirse, genel olarak dolaylı vergilerin, toplam vergi hasılatı içindeki payının yıllar itibariyle %50'nin üzerinde seyrettiği görülecektir. Bu oranın, zaman zaman %70'in üzerine çıktığı ve son iki yılda da %60'ın üzerinde seyrettiğini kolayca görmek mümkündür. Dolaylı vergi hasılatındaki bu artış, bireylerin gönüllü bir şekilde ödemeleri gereken dolaysız vergilerden yeterli hasılatın toplanamamasından dolayı, vergi geliri elde etmenin en kolay şekli olan tüketim harcamalarının vergilendirilmesine ağırlık verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

II.2. Vergi Tarifesinin Etkisi Bakımından

Yukarıdaki iki tablonun incelenmesinden, Türk Vergi Sistemi'nin tüketim harcamaları üzerinden alınan dolaylı vergiler üzerine kurulduğunu yani vergi sistemimizin “mübadele ilkesi” üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür. Oysa ki Anayasamızda vergi sistemimizin “ödeme gücü ilkesi”ni esas aldığı ve bunun sonucu olarak da gelir vergisinin artan oranlı tarife yapısının benimsendiğini biliyoruz. O halde artan oranlı tarifeden beklenen vergi hasılatının elde edilemeyişinin sebeplerinin neler olduğuna bakmak gerekmektedir. Bu aşamada Türkiye'deki vergi tarifelerinin gelişimini incelemek gerekmektedir. Aşağıdaki Tablo 3., zaman içindeki tarife yapısını ve değişimini vermektedir.

Tablo 3. Türk Gelir Vergisi Tarifesinin Gelişimi (1950-2002)

Yıllar\MVO ¹	1. Dilim	2. Dilim	3. Dilim	4. Dilim	5. Dilim	6. Dilim	7. Dilim	8. Dilim	9. Dilim	10. Dilim
1950-1957	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45			
1958-1961	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50	0,55	0,60
1962	0,10	0,20	0,30	0,40	0,50	0,60	0,70			
1963-1980	0,10	0,15	0,20	0,25	0,35	0,55	0,60	0,65	0,68	
1981	0,40	0,45	0,50	0,60	0,70	0,75	0,66			
1982	0,39	0,44	0,49	0,59	0,69	0,74	0,65			
1983	0,36	0,41	0,49	0,59	0,69	0,74	0,65			
1984	0,30	0,35	0,43	0,53	0,63	0,68	0,60			
1985	0,25	0,30	0,38	0,48	0,58	0,63	0,55			
1986	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50				
1987-1990	0,25	0,30	0,33	0,40	0,45	0,50				
1991-1993	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50				
1994-1998	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,50	0,55			
1999-2002	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45				

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

(1) Marjinal Vergi Oranı

Gelir vergisinin uygulamaya konulduğu tarihten bu yana tarifedeki değişimi gösteren Tablo 3. incelendiğinde, özellikle 1960-1985 arası dönemde ödeme gücü ilkesinin gereği olarak tarifenin, oldukça yüksek marjinal vergi oranlarına yer verdiği görülmektedir. Yüksek gelir gruplarındakileri hedefleyen bu tarife yapısıyla elde edilen gelir üzerinden alınan vergilerin, toplam vergi hasılatı içindeki payını gösteren Tablo 4.'ün incelenmesinden, üst marjinal vergi oranının %74'lere kadar çıktığı söz konusu dönem içinde, gelirden alınan vergi hasılatının buna paralel olarak artmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bahsi geçen dönemde, 1980 yılı hariç, gelirden alınan vergilerin, toplam vergi hasılatına oranının %50'nin altında olduğu görülmektedir. Bunda, elbette mükelleflerin hem yasal boşlukların değerlendirilmesi hem de yasa dışı yollara başvurmak suretiyle yüksek marjinal oranlardan vergi ödemek istememeleri etkili olmuştur.

Tablo 4. Gelirden Alınan Vergilerin Toplam Vergi Hasılatı İçindeki Payı

Yıllar	Gelirden Alınan Vergiler (000 TL)	Tvh (000 TL)	Gvh/Tvh (%)
1923	35.059	95.354	0,37
1925	20.496	138.270	0,15
1930	14.114	164.607	0,09
1935	44.161	154.957	0,28
1940	91.348	231.506	0,39
1945	222.854	522.976	0,43
1950	410.243	1.242.185	0,33
1955	773.387	2.254.668	0,34
1960	2.091.385	5.177.201	0,40
1965	3.213.261	10.294.643	0,31
1970	8.165.302	23.002.943	0,35
1975	43.516.046	95.008.789	0,46
1980	463.808.844	749.849.431	0,62
1985	1.771.758.595	3.829.116.958	0,46
1990	23.245.942.492	45.399.534.298	0,51
1995	433.036.310.692	1.084.350.504.039	0,40
2000	10.503.316.000.000	26.503.698.000.000	0,40
2001	15.647.113.000.000	39.767.892.000.000	0,39
2002	19.343.160.000.000	59.628.663.000.000	0,32

Kaynak: www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.

Buna ilave olarak gelişmekte olan ülkelerde, vergi sistemi içindeki tüm vergilerin özellikle de gelir vergisi hasılatının, GSMH ile birlikte otomatik

olarak artması gerekmektedir. Bu bakımdan GV hasılatının GSMH'ya göre esnekliklerinin verildiği Tablo 5.'in incelenmesi gerekmektedir. Tablo'nun incelenmesinden esneklik değerlerinin zaman içinde sürekli düştüğü ve 2002 yılında 0,35 değeriyle son 30 yılın en düşük değerini aldığı görülmektedir. Bu oranın, bu kadar düşük çıkmasında bir çok faktör etkili olmakla beraber, yine en önemlilerinden birinin artan oranlı tarife yapısı olduğu düşünülmektedir. Çünkü insanlar daha fazla kazandıkça, kazançlarının daha büyük bir kısmını devletle paylaşmayı reddetmekte ve vergiye karşı dirençlerini artırmaktadırlar. Mükelleflerin vergiye karşı gösterdikleri bu direncin ya da tepkilerin vergi oranlarına bağlı olarak sergiledikleri tutuma göre değiştiği söylenebilir. Buna göre, mükelleflerin düşük oranlı vergilere sempati ile yaklaştığı ve oran artışına bağlı olarak bu yaklaşımın olumsuz döndüğü görülmektedir (www.canaktan.org).

Tablo 5. Gelir Vergisi Tahsilatının GSMH'ya Göre Esneklikleri-1970/2002 (Milyar TL)

Yıllar	Gsmh (*)	Artıs (%) 1	Gelir Vergisi Tahsilatı	Artıs (%) 2	Esneklik (2/1)
1970	207,8	13,3	6,6	26,92	2,02
1975	690,90	28,49	33,60	50	1,75
1980	5.303,00	84,36	388,10	102,35	1,21
1985	35.350,30	59,47	13.23,70	23,8	0,4
1990	397.177,50	72,41	18.609,00	88,53	1,22
1995	7.854.887,20	102,03	329.794,90	81,32	0,80
1999	78.282.966,80	46,27	4.936.551,00	41,78	0,90
2000	125.596.128,80	60,44	6.212.977,00	25,86	0,43
2001	179.480.077,70	42,9	11.578.894,00	86,37	2,01
2002	273.463.168,0	52,3	13.717.630,00	18,47	0,35

Kaynak: www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.

(*) Cari Fiyatlarla Yeni Seri

II.3. Gelir Vergisi'nin Yarattığı Hasılatın Bileşimi Bakımından

Bireylerin vergiye karşı direncini artıran bir diğer faktör olarak, mükelleflerin vergi sistemine gönüllü uymaları durumunda karşılaşılabilecek engeller ve yüklenecekleri maliyetlerin yüksekliğinden söz edilebilir. Çünkü oldukça fazla sayıda vergiden oluşan, ayrıcalıklı uygulamalara oldukça geniş yer veren, vergi kanunlarının sıkça değiştiği, geçici uygulamalara fazlaca yer vermesi ve sıkça çıkarılan vergi aflarından dolayı Türk Vergi Sistemi, uzmanların dahi anlamakta ve değişiklikleri izlemekte güçlük çektiği oldukça karmaşık bir görüntü sergilemektedir. Bu karmaşa içinde mükellefler, vergi

yasalarının gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirirken katlandıkları zaman kaybı ve parasal maliyetler elbette psikolojik bir baskı da yaratmaktadır. Ödenen vergiye ilave olarak, katlanılan bu maliyetlerin İdare tarafından dikkate alınmadığı ve vergi yükü hesaplamalarına da dahil edilmediği görülmektedir. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre (Şengül, 2000: 43); ortalama bir mükellefin yükümlülüklerini yerine getirebilmek için bir yıl içindeki toplam işgününün (264 günün) yaklaşık 1/3'ünü vergi dairesi ve SSK'da geçirmek zorunda kalacağı tahmin edilmiştir. Buna, ödenecek verginin ve muhasebeci ya da mali müşavir ücreti, belge basımı gibi masrafların da eklenmesi durumunda ortaya çıkacak maliyeti ödemek istemeyen mükelleflerin, kayıt dışına çıkmaları ya da eksik beyanda bulunmaları doğaldır. Zaten böyle bir sonucu beyan yöntemiyle toplanan gelir vergisi hasılatı rakamları da doğrulamaktadır.

Tablo 6. Gelir Vergisi Hasılatının Bileşimi

	Gelir Vergisi (1)	Bey.Day. Gel.Ver. (2)	(2/1)	Basit Usulde Gel.Ver.	Gel.Ver. Tevkifatı (3)	(3/1)	Geçici Vergi
1990	18.591	2.184	0,12	161	15.626	0,84	620
1991	33.348	3.449	0,10	210	28.773	0,86	916
1992	60.043	7.254	0,12	456	50.611	0,84	1.722
1993	106.647	11.091	0,10	991	91.687	0,86	2.878
1994	181.877	18.392	0,10	2.905	153.513	0,84	7.067
1995	329.783	32.158	0,10	5.488	277.840	0,84	14.297
1996	675.558	64.679	0,10	9.353	574.295	0,85	27.231
1997	1.500.198	111.151	0,07	16.953	1.325.238	0,88	46.856
1998	3.481.752	289.372	0,08	29.888	2.521.362	0,72	86.561
1999	4.936.551	480.481	0,10	3.105	3.980.612	0,81	110.624
2000	6.212.977	345.147	0,06	10.402	5.668.008	0,91	180.264
2001	11.579.424	484.459	0,04	26.599	10.854.648	0,94	213.512
2002	13.717.660	860.621	0,06	41.164	12.490.183	0,91	325.289

Kaynak: www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.

Toplam gelir vergisi hasılatının bileşimini gösteren yukarıdaki Tablo 6'nın incelenmesinden de görülebileceği gibi, stopaj yöntemiyle toplanan gelir vergisinin payı yıllar itibariyle %80'lerin üzerinde seyrederken; beyana tabi mükelleflerden toplanan gelir vergisinin toplam hasılatındaki payı %10'un üzerine nadiren çıkmıştır.

Bu sonuç, büyük ölçüde yüksek marjinal gelir vergisi oranlarından vergi ödemek istemeyen mükelleflerin bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortadan kaldırılmasının ise iki yolu vardır. Bunlardan birincisi stopaj uygulamasını diğer mükellefleri de kapsayacak ölçüde genişletmektir. Çünkü geçerli tarife yapısını uygulayarak mükelleflerin vergi yükümlülüklerini yerine getirmelerini beklemek boşunadır. İkincisi ise belli bir takvim içinde tarife yapısının artan oranlılığının düşürülmesidir. Bu ikinci yolun seçilmesi, akla hemen Laffer eğrisini getirmektedir. Teorik olarak vergi oranları ile vergi hasılatı arasındaki ilişkiyi ifade eden Laffer eğrisinin, özellikle 1980'li yılların ortalarında tüm dünyayı etkileyen vergi reformlarıyla reel hayatta da geçerliliğini ispatladığı bilinmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Türk vergi sisteminde dolaylı vergilerin baskınlığı, son yıllarda artan bir trend sergilemektedir. Dolayısıyla doğrudan vergileme özellikle de gelir üzerinden alınan vergilerin yarattığı hasılat oldukça önemsizdir. Yaratılan hasılatın ise, önemli bir kısmı kaynakta kesinti yoluyla tahsil edilebilmektedir. Bundan dolayı gelir vergisinin, kazançları stopaja tabi olan ücretlilerden alınan bir ücret vergisine dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu gerçekten hareketle gelişmiş batılı ülkelerdeki bireylerin vergiyi algılayışı ile Türk insanının vergiyi bakışının oldukça farklı olduğu söylenebilir. Çünkü gelişmiş ülkelerde beyana dayalı vergilemenin yaygınlığından ötürü vergi, kamu hizmetlerinin karşılığı olarak yapılan gönüllü ödeme olarak algılanırken; Türk insanının vergi ödeme yönteminin stopaja dayalı olması, vergi kültürünün “boyun eğme” şeklinde olduğunu göstermektedir. Beyana tabi gelir vergisi mükelleflerinin, vergi ödemelerini azaltan hususlarda birbirleri arasındaki dayanışma da bu sonucu doğrulamaktadır. Sonuç olarak Türkiye’de, mükelleflerde devlete güvenmeyen bir vergi kültürü oluşmuş ya da oluşturulmuştur.

Aslında bir ülkedeki vergi kültürünün, o ülkenin ekonomik gelişmişliği ile de yakın ilişkisi vardır. Türkiye’de vergi kültürünün gelişmişliğinin ya da az gelişmişliğinin bazı emareleri ve bunların yarattığı sorunlar şunlar olabilir.

1) Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları: Türkiye’de işsizlik, gecekondulaşma, düzensiz kentleşme, kayıt dışı nüfus, kayıt dışı evlilik, kayıt dışı çocuk, kayıt dışı ikamet, kayıt dışı toprak, kayıt dışı motorlu araç, kayıt dışı işyeri gibi olgular, devlet ile birey arasındaki kopukluğu sergilemektedir (Kırbaş, 1995:13). Devletin, bireylerinden ve onların ekonomik faaliyetlerinden haberdar olmadığı böyle bir durumda, vergi sisteminin ve bürokratik işlemlerin karmaşıklığının da eklenmesi halinde toplumda devlete bağlılığın zayıflaması, vergi ahlakının yozlaşması (Özsoylu, 1996: 95) ve vergi kültürünün oluşmaması

son derece doğaldır. Gelişmiş ülkelerde kayıt dışı ekonominin hacmi, GSMH'nin %5-15'i arasında değişirken (Kırbaş, 1995:19); ülkemizde kayıt dışı ekonominin boyutlarını tespiti için yapılan ampirik çalışmalar GSMH'nin %1.5 ile %137,8'i arasında değişen farklı sonuçlar vermektedir (Aydemir, 1995: 35). Ayrıca kayıt dışı ekonominin istatistiki olarak milli gelir hesaplarına dahil edilebilmesi çabaları ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarında da kayıt dışı ekonominin varlığı ve kayıt altına alınabilmesi için gerekli vergisel tedbirlerin sıralandığı görülmektedir. Zaten Sayıştay'ın raporları incelendiğinde (www.sayistay.gov.tr/rapor/diger/2000malirapor,07/12/2003.), devletin de kayıt dışı bütçesi olduğu ve hükümetlerin yaptıkları harcamaların çoğunun bütçede gösterilmeyen bu borçlanmalarla finanse edildiğinin ortaya konması kayıt dışılık olgusunun varlığını ve boyutlarını ortaya koymaktadır. Kayıt dışı ekonominin yaygınlığının, vergi kültürü ya da mükelleflerin vergiye bakışını anlatan en iyi gösterge olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir.

2) Ayrıcalıklı Uygulamalara Geniş Yer Verilmesi: Hükümetler, hedefledikleri ekonomik ve sosyal amaçlara ulaşmak için sıkça vergi kanunlarında değişiklikler yapmaktadır. Bu değişiklikler, bir taraftan vergi sisteminin karmaşıklığını artırmakta, öte yandan belli kesimlere ve sektörlerle vergi avantajı sağlayarak ayrımcılık yapmaktadır. Oysa Anayasamızın 10. maddesi, devletin vatandaşları arasında ayırım yapmaması gerektiğini hükme bağlamaktadır. Yani “kanun önünde eşitlik” ilkesi, vergileme açısından da uyulması gereken bir ilke olmalıdır. Bununla birlikte, “dünyanın en mutlu, ahlaklı, barışçı halkları, hukukun özel işlere asgari ölçüde karıştığı, hükümetin asgari ölçüde hissedildiği, ferdin en geniş hareket alanına sahip olduğu,... vergilerin en hafif ve adil biçimde dağıldığı,... işgücü ve sermayenin hareket özgürlüğüne müdahalenin en az yapıldığı ve insanların kendi doğal eğilimlerine en uygun hareket edebilme özgürlüğüne sahip olduğu ülkelerde yaşamaktadırlar” (Bastiat, 1997: 63). Bu bakımdan bireylerin özgürlüklerini kısıtlayan ve onlar arasında ayırım yapan ayrıcalıklı uygulamaların vergi sistemimizden kaldırılması, bir taraftan üniter bir vergi yapısına ulaşılması, vergilemede hakkaniyetin tesisi ve vergi sistemine keyfiyetin sokulmasını önleyeceği gibi; diğer taraftan da karmaşıklıktan kaynaklanan İdarenin ve mükelleflerin yükledikleri maliyetleri düşürecek, vergi kültürünün gelişimine olumlu katkı yapacaktır.

3) Ortanca Seçmen ve Bedavacılık Sorunu: Türkiye`de Mart 2004 itibariyle 2.061.661 stopaja tabi, 1.751.348 beyana tabi, 816.793 basit usule tabi olmak üzere 4.629.802 Gelir Vergisi mükellefi bulunmaktadır. Buna 612.545 Kurumlar Vergisi mükellefi de eklendiğinde gelir üzerinden vergi ödeyen toplam mükellef sayısı 5.242.347 olacaktır (www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor,07/12/2003.) Ülkemizde 28/Mart/2004 yerel seçimlerinde yaklaşık

43 milyon kişinin oy kullanabileceği hatırlanacak olursa, toplam seçmenlerden **gelir vergisi mükellefi olanlar** %10'nin biraz üzerindedir. Bu durumda ülkemizde devlete vergi ödevini yerine getirmeyen ancak kamu hizmeti talebinde bulunan oldukça fazla insan bulunmaktadır. Temel kaygısı oy maksimizasyonu olan siyasi partiler de, bedavacı kesimin bu isteklerine boyun eğmek zorunda kalmakta ve fiyatlanmasının mümkün olduğu bir çok kamu hizmetini, maliyetinin çok altında bir fiyatla arz etmektedir. Bu durum, vergi-kamu hizmeti bağıni zedelemekte, bütçe açıklarına yol açmakta ve sunulan kamu hizmetleri borçlanmayla finanse edilmektedir. Belki de bundan daha kötüsü, mali disiplini yok ederek seçmen katında, vergisiz devlet olabileceği yanılgısını doğurması (Yereli, 2003: 115) ve mükellef ile vergi sisteminin birbirlerine yabancılaşmasının (Akalin, 2002: 236) vergi kültürünün gelişimini engellemesidir.

4) Kamu Açıkları ve Borçlanma İhtiyacı: Devletin üstlendiği görevlerin artması, kamu hizmetlerinin çoğunun neredeyse sıfır fiyatla arzı ve harcamalarını finanse edecek vergi gelirini toplayamaması bütçe açıklarına yol açmakta ve bu açıkların kapatılmasında borçlanma kaçınılmaz olmaktadır. Sonuç olarak borçlanma ihtiyacı, Ekim-2003 itibariyle 178.7 katrilyonluk iç borç, 137.9 milyar dolarlık da dış borç stokunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Devletin uzun yıllar boyunca bu şekilde borçlanması, enflasyonu arttırmış, enflasyonun artmasına paralel olarak da faiz oranları artarak devlet açısından borçlanmanın maliyeti her geçen gün daha fazla artmıştır. Enflasyondaki artış, bir taraftan mükelleflerin nominal olarak artan gelirlerini artan oranlı tarifeden dolayı daha üst dilimlere taşıyarak, daha yüksek marjinal oranlardan vergi ödemelerine yol açmış (dilim kayması); öte yandan malın fiyatında gizli olan tüketim vergilerini arttırmak suretiyle vergi yükünü zaman içinde giderek artırmıştır (taxflation). Elbette bu durum, mükelleflerin “vergi sömürüsü” altında ezilmelerine, vergi kaçakçılığının artmasına ve vergi ahlakının bozulmasına (Yereli, 2003: 79) ve elbette vergi kültürünün gelişmesine engel olmuştur.

SONUÇ

Türkiye'deki vergi kültürünün gelişimini engelleyen faktörlerin incelenmesinden anlaşılmaktadır ki aslında sorun, temelde bir azgelişmişlik sorunudur. Vergi kültürünün gelişimi, genel ekonomik görünümün sadece bir kısmını yansıtmaktadır. Yani bir ülkedeki vergi kültürü, o ülkedeki genel ekonomik gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkilidir. Bu bakımdan vergi kültüründen kaynaklanan sorunlar, ancak kamu sektörünün hacmi, kalkınma, işsizlik, gelir dağılımı bozukluğu, yoksulluk, yolsuzluk gibi genel ekonomik ve sosyal sorunların çözümü ile ortadan kaldırılabilir. Bahsedilen sorunların

çözümünde dikkat edilmesi gereken ilkeler ise, küreselleşmenin öne çıkardığı piyasa ekonomisi, hukuk devleti ve demokrasi olmalıdır. Özgür toplumun temelini oluşturan bu üç saç ayağı, birbiriyle yakından ilişkilidir. Şöyle ki, “demokrasi, her bireyin girişim özgürlüğü kadar, sorumluluğuna da sahip olduğu, devletin sadece klasik fonksiyonlarının güçlendirildiği serbest piyasa ekonomilerinin rejimidir” (Arsan, 1994: 30). Hukuk devleti ise özgürlüklerin teminatıdır. Bu bakımdan vergi kültürünün geliştirilebilmesi için alınacak tedbirleri de 2 ana grupta toplamak mümkündür.

1) Piyasa Alanının Genişletilmesi Suretiyle Vergi Kültürünün Geliştirilmesi: Devletin asli fonksiyonlarının ötesinde üstlendiği görevlerin artması, kamu harcamalarını da artıracaktır. Bu ise, kamu harcamaları/GSMH olarak ölçülen devletin ekonomideki payını artıracaktır. Devletin ekonomideki payının giderek artması, özel kesimin yani piyasa alanının daralmasına yol açacaktır. Bu bakımdan daha fazla refah artışı sağladığı tarihi tecrübeyle sabit olan piyasanın büyütülmesi ya da piyasa güçlerine işlerlik kazandırılması için alınacak tedbirler, aynı zamanda vergi kültürünün de gelişmesine katkıda bulunacaktır. Bu doğrultuda alınması gereken ilk tedbir, özel kesimden kamuya aktarılacak kaynakların sınırlandırılması anlamındaki vergi yükünün düşürülmesi olmalıdır. Bu, öncelikle artan oranlı gelir vergisi tarifesinden başlamak üzere oranların düşürülmesi yoluyla gerçekleştirilmelidir. Oran azaltımı yoluyla vergi yükünün düşürülmesi, bir taraftan vergi yükünü azaltacak ve piyasa müşevviklerini harekete geçirmek suretiyle kalkınma hızını artıracak (kaynakların etkin kullanımı sayesinde) öte yandan da düşük oranlardan vergi kaçırmanın cazibesi azalacağından bireylerin vergi ödeme alışkanlıklarının yani vergi kültürünün gelişmesiyle başta beyana tabi gelir vergisi olmak üzere toplam vergi hasılatının artması (Laffer eğrisi) sonucunu yaratacaktır.

2) Hukuk Devletinin Tesisi İle Vergi Kültürünün Geliştirilmesi: Hukuk devletinden bireylerin mülkiyet, teşebbüs ve sözleşme özgürlüklerinin yasalarla güvence altına alındığı ve hiç kimseye hiçbir şekilde ayrımcılık yapılmadan (kanun önünde eşitlik) yasaların eşit uygulanması anlaşılmalıdır. Bunlar ise, piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda yapılması gereken düzenlemelerin başında, vergi sistemimizde yer alan ve karmaşıklığa sebep olan ayrıcalıklı uygulamaların (istisna, muafiyet, indirim vb.) tümünün sistemden ayıklanması gelmektedir. David Hume “tüm vergilerin en zararlısı, keyfiyete dayalı olanıdır” demektedir. Bu bakımdan ayrıcalıklı uygulamalar, vergi sisteminin basitlik ilkesinden uzaklaşmasına ve keyfiyete dayanmasına yol açmaktadır. Türkiye gibi sermaye birikiminin oluşmadığı ülkelerde kalkınma hızının artırılması açısından da hayati önemi olan tek istisna, tasarruflara tanınabilir. Aslında tasarrufların vergiden istisna tutulması, tasarruflar için verilen bir sübvansiyon değil, tasarrufların çifte vergilenmesine karşı bir tedbirdir. Elbette vergi kültürünü

geliştirebilmek için ayrıcalıklı uygulamalara son verirken, mükellefin haklarını koruyucu uygulamaların da hayata geçirilmesi zorunludur. Bu bağlamda ilk olarak bireyin yaşam hakkını teminat altına alan asgari geçim indirimin devreye sokulması ve daha sonra da stopaj uygulamasının daraltılarak beyan yöntemine geçilmesi ve herkesin anayasal hakları olan eğitim, sağlık, konut ve sosyal güvenlik giderlerinin vergi matrahından düşülebilmeye imkan tanınmalıdır. Ancak bu şekilde gelir vergisinin, herkesi vergilendiren genel bir vergi olmasının mümkün olacağı ve oranların düşürülmesine paralel olarak bu tür vergi sığınmalarının (tax shelter) kapatılmasının, vergi kültürünün gelişimine olumlu katkı sağlayacağı unutulmamalıdır.

Dolayısıyla, sonuç olarak, devlet ile birey arasında sarsılan güven ortamının tazelenmesi ve ekonomik sorunların üstesinden gelenebilmesi için ilk olarak kapsamlı bir vergi ve harcama reformuna ihtiyaç olduğu söylenebilir. Öncelikle dünyadaki hızlanan küreselleşme eğilimi ve piyasa ekonomisinin yarattığı refah artışı göz önünde bulundurularak, devletin ekonomik işlevleri yeniden tanımlanmalı ve asli görevlerinin dışına taşmamaya özen gösterilerek kamu harcamaları disipline edilmelidir. Sonraki aşamada da herkesin vergi mükellefi olması sağlanarak verginin tabana yayılması, vergi sisteminin doğrudan vergilemeye dayandırılması ve vergi yükünün düşürülmesi suretiyle kamu gelirlerini artırıcı önlemlerin alınması ancak bunu yaparken de “kanun önünde eşitlik” ilkesinin göz önünde bulundurulması bahsedilen güven ortamının tesisinde son derece önem taşımaktadır. Son olarak da mükellef haklarının korunmasına yönelik düzenlemelerin vergi hukukuna monte edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda basit usul uygulamasının kapsamının daraltılması ve stopaja tabi olan mükelleflerin de beyana dayalı mükelleflerin yararlandığı haklardan yararlanmalarının sağlanmasına ilave olarak tüm mükellefler için gelişmiş ülkelerdekine benzer şekilde temel hakları koruyucu düzenlemelerin hayata geçirilmesi son derece önemlidir. Bu bakımdan vergi sistemi, vergi idaresi, kamu harcamaları ve bütçe arasındaki bağlantının özel bir öneme sahip olmasından ötürü, düzenlemelerin eşanlı olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akalın, G. (2001), *Türkiye’de Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Ekonomik Kriz*, Ankara: TİSK.
- Akalın, G. (2002), *Türkiye’de Ekonomi-Politik Kriz ve Piyasa Ekonomisine Geçiş*, Ankara: Akçağ.
- Akalın, G. (2003), “Piyasa Ekonomisinin Neresindeyiz?”, *İşveren*, 41(12).

- Arsan, Y. (1994), "İktisatta Zihniyet ve Metodoloji: Liberal Bir Perspektif", *Polemik*, 12 (Mart-Nisan).
- Aydemir, Ş. (1995), *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi*, İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği.
- Bastiat, F. (1997), *Hukuk*, (Çev.: Y. Arsan), Ankara: LDT.
- Bilici, N. (2003), *Vergi Hukuku*, Ankara: *Yaklaşım*.
- Camdessus, M. (1998), "Challenges Facing The Transition Economies of Central Asia, Conference on Challenges to Economies in Transition", Bishkek, Kyrgyz Republic, May, 27.
- DPT (2000), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*, Ankara: DPT.
- Eldem, V. (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kırbaş, S. (1995), *Kayıtdışı Ekonomi; Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları*, Ankara: TESAV.
- Nerre, B. (2002a), "Bargaining as an Element of Russian Culture", *Association for Studies in Public Economics*, 24/25 May.
- Nerre, B. (2002b), "Tax Culture Shock in Japan", *GAPE Discussion Papers*, No: 65.
- Nerre, B. (2001a), "The Emergence of a Tax Culture in Russia", The 57th Congress of the International Institute of Public Finance: *The Role of Political Economy in the Theory and Practice of Public Finance*, 27/30 August, Litz, Austria.
- Nerre, B. (2001b), "The Concept of the Tax Culture", *Annual Meeting of the National Tax Association*, 8/10 November, Baltimore, USA.
- Özsoylu, A.F. (1996), *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi*, Ankara: Bağlam Yayınları.
- Şengül, S. (2000), *Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde KOBİ'lerin Vergilendirilmesi*, Ankara: Miki Matbaası.
- Yereli, A.B. (2003), *Ekonomik Özgürlükler ve Türkiye'de Devlet-Birey İlişkisi*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- www.canaktan.org/ekonomi/kamu_maliyesi/vergi-psiko/tepkiler.htm, 05/12/2003.
- www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf/veristgor.07/12/2003
- www.sayistay.gov.tr/rapor/diger/2000malirapor